

مطالعه معانی ضمنی و لفظی آیات اخلاق اجتماعی در قرآن کریم

^۱ طاهره حسومی

^۲ فاطمه نوشین فرد

^۳ ملوک السادات حسینی بهشتی

^۴ فهیمه باب الحوائجی

^۵ نجلا حریری

چکیده

قرآن کریم تنها برنامه زندگی است که سعادت و خوشبختی را برای هر فرد تضمین می‌کند، در این اساسنامه که از سوی خداوند حکیم تنظیم شده، نیازهای ریز و درشت او برای رسیدن به کمال سعادت و خوشبختی مطرح شده است. اسلام با همه عنایتی که به پیشرفت‌های علمی و صنعتی و زندگی مادی دارد، پیوسته خدا، تقوا، راستی و درستی، اخلاق و ملکات فاضله، اعمال شایسته و پسندیده در درجه اول و سرلوحه اوست در حقیقت یکی از ویژگی‌های قرآن کریم، دارای ظاهر و باطن بودن آن است که تا چندین لایه درونی ادامه می‌یابد، از روش‌های پژوهش مناسب و علمی برای کشف لایه‌های درونی ظواهر آیات قرآن، تحلیل محتوای کیفی کلام است. با توجه به تحقیقات گسترده‌ی که در حوزه علوم قرآنی صورت گرفته است. مفسران و پژوهشگران قرآنی غالباً آیات اخلاقی قرآن را در سه محور الهی، فردی و اجتماعی طبقه‌بندی می‌کنند. بر همین اساس به منظور انجام این پژوهش، محور سوم یعنی آیات اخلاق اجتماعی انتخاب و بر اساس فن تحلیل محتوای مضمونی و بر مبنای واحد آیات و به صورت کمی و کیفی، جداول تحلیل محتوا تشکیل شد. و سپس مقوله‌ها و زیر مقوله‌های هر آیه همراه با

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: thasoomi@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم ارتباطات و دانش‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
Email: f.nooshinfard@gmail.com

۳. دکتری زبان شناسی و عضو هیات علمی پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات، تهران، ایران.
Email: beheshti@irandoc.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم ارتباطات و دانش‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: f.babalhavaeji@gmail.com

۵. استاد گروه علوم ارتباطات و دانش‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: nadjlahariri@gmail.com

پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۵/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۱۷

بسامد آیات و کلیدواژه‌های ضمنی و لفظی استخراج شد. دامنه پژوهش ۴۲۷ آیه از آیات اخلاق اجتماعی است که پس از تفکیک آن از آیات اخلاق الهی با ۵۲۱ آیه و اخلاق فردی با ۳۴۵ آیه تحلیل محتوا شد ابزار پژوهش در بخش معانی لفظی قرآن کریم با ترجمه استاد محمدمهدی فولادوند و در بخش کیفی ترجمه تفسیر المیزان مورد استفاده قرار گرفت نتایج پژوهش نشان داد آیات اخلاق اجتماعی دارای ۱۰ مقوله و ۸۹ زیر مقوله می باشد. مقوله ارزش‌های اسلامی در مورد اموال با ۱۸٪، ارزش‌های اخلاقی در مورد گفت و شنود ۱۳٪، حقوق اعضای جامعه ۱۱٪، خانواده ۱۰٪، آداب معاشرت ۷٪، وفای به عهد ۷٪ و عدالت و ظلم ۶٪ می باشد. تاکید بیشتر قرآن کریم و امر بر انفاق، اطعام فقرا، حفاظت از اموال یتیم، پرداخت زکات و نهی از کم فروشی، تجاوز به مال یتیم و ربا از نشانه توجه متکلم این کلام الهی به حفظ و تحکیم روابط اجتماعی در جامعه اسلامی می باشد.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، اخلاق اجتماعی، تحلیل محتوا.

طرح مسأله

اصل وجود رفتارهای خوب و بد در همه فرهنگ‌ها وجود دارد. در واقع خوب و بد در میان مردم جامعه بشری به معانی متفاوتی به کار می‌رود که یکی از آن‌ها خوب و بد «اخلاقی» است (هولمز، ۱۳۸۵، ص ۳۰). «علم اخلاق» نیز از جمله دیرینه‌ترین دانش‌های بشری است چرا که از دیرباز دغدغه بشر بوده و در کهن‌ترین متونی که از فرهنگ‌های مختلف بر جای مانده نیز با آموزه‌های اخلاقی مواجه می‌شویم. (وارنوک، ۱۳۶۸، ص ۶۸). قرآن کریم به عنوان آخرین و کاملترین ذخیره الهی به مولفه‌های اخلاقی نگاه بی بدیلی دارد قبل از ورود به مباحث اخلاق اجتماعی در قرآن مروری کوتاه به واژه اخلاق و مصادیق لغوی آن می شود. واژه اخلاق واژه‌ای عربی و جمع «خُلُق» و «خُلُق» است و این دو واژه که اشاره به یک مفهوم دارند، به معانی گوناگونی همچون خوی، طبع، نهاد، فطرت، سرشت، مزاج، عادت، مشرب، سیرت و طبیعت آمده‌اند (دهخدا، ۱۳۷۳؛ عمید، ۱۳۶۹). اصولاً «خُلُق» و به تبع، اخلاق واژه‌ای هم‌ریشه و تاحدودی مترادف با «خُلُق» است (ابن منظور، ۱۳۷۵-۱۳۷۴ق، ج ۴، ص ۳۷۴)؛ و در این مورد می‌توان به این نکته هم اشاره کرد که واژه‌های خُلُق و خُلُق واژگانی هم‌ریشه‌اند؛ با این تفاوت که خُلُق واژه‌ای مختص به هیأت، شکل و صورت ظاهری است که انسان آنها را با چشم سر می‌بیند و خُلُق مختص به سجایا و صفات درونی که با چشم دل دیده می‌شود و آثار آن در گفتار و رفتار فرد بروز می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۹۷).

اخلاق اجتماعی، صفات و ملکاتی است که در رابطه‌ی بشر و اجتماع مطرح می‌گردد،

به طوری که اگر فرضاً جامعه و اجتماعی در کار نباشد آن صفات مفهومی نداشته و تحقق نمی پذیرد؛ مانند وفای به عهد، تواضع و فروتنی، عدالت، حلم و بردباری، انصاف، صداقت و راستی، امانت داری و (جزایری ۱۳۸۲، ۲۳). اخلاق اجتماعی مسائلی است که محور آن ها را روابط اجتماعی انسان با دیگران تشکیل می دهد و معمولاً اخلاق، در بیش تر موارد به این دسته از مسائل اخلاقی اطلاق می شود. وقتی در محاورات عرفی گفته می شود که کسی اخلاقش خوب است یا خوب نیست، منظور همین ملکاتی است که در روابط او با دیگران خودنمایی می کند (مصباح یزدی ۱۳۸۰، ۲۳). اساساً اخلاق اجتماعی که به مفهوم تحول درونی در تمامی موضوعات اجتماعی است، نقش مهمی در کارکرد فرد در جامعه دارد و به واسطه آن، آدمی در طول حیات خویش عناصر اجتماعی و فرهنگی محیط خود را به شکل خودآگاه یا ناخودآگاه درونی می کند تا با ساخت شخصیت فرد یگانه شود و به پرورش انسان های رشد یافته دست یابد (الدیا، ۲۰۱۳). امتیاز و برتری انسان بر سایر موجودات، همانا عقل و قوه استدلال اوست. از طرفی هر فرد از افراد انسان با غرایزی همانند حب ذات، میل به کمال، استخدام دیگران، علاقه به مال و مقام و غیر اینها آفریده شده است. این غرایز که ضامن بقای انسان و سرچشمه هر نوع تحرک و جنبش حیاتی او هستند، آن چنان در روان آدمی ریشه دارند که گاهی سرنوشت او را به دست گرفته و خط و مشی زندگی او را تعیین می کنند و با قدرت و سرکشی خیره کننده ای از نفوذ و بینایی عقل کاسته و آن را محدود می سازند. اینجاست که نقش اخلاق در زندگی و لزوم رهبری صحیح غرایز روشن و مسئولیت علمای اخلاق ارزیابی می شود. پس شکوفایی انسانیت انسان به عنوان رسالت اخلاق معرفی می گردد. علی (علیه السلام) در کلامی زیبا می فرمایند: «کسی که خود را به اخلاق بیاراید و شخصیت خویش را بپرورد انسان است و گر نه حیوان خواهد بود.» (مستدرک سفینه البحار، ج ۸، ۳۱۱). ملاحسینقلی همدانی (ره) در دستورالعمل اخلاقی می نویسند «جان انسان معدنی است که باید کاوید، زمین حاصل خیزی است که باید دل آن را شکافت چشمه ای است که باید آن را لای روبی کرد تا بجوشد و بهره دهد (حسینی، ۱۳۹۶). اخلاق، نه تنها در نجات جامعه و مسائل اجتماعی، نقش دارد بلکه در نجات فرد و مسائل فردی نیز سهم مؤثری ایفا می کند (جوادی آملی ۱۳۷۸، ۲۳۸).

زبان اخلاقی قرآن دارای سه لایه است یکی مقوله ای که درباره طبیعت اخلاقی خداوند (اخلاق الهی) است و آن را توصیف می کند دیگر مقوله ای که جنبه های مختلف نظر و بینش آدمی را نسبت به ذات باری تعالی، خالق خود را وصف می کند (اخلاق فردی) و سوم مقوله ای که درباره اصول و قواعد و قوانین رفتاری روابط اخلاقی میان افرادی را که متعلق به جامعه اسلامی است بحث می کند (اخلاق اجتماعی) می باشد (بدره ای، ۱۳۷۸ ص پنجاه و یک). ایزوتسو در کتاب مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن کریم در مقوله سوم از مباحث اخلاقی می نویسد "باری

زبان اخلاقی قرآن دارای میدان مهم دیگری نیز هست که از مفاهیم اصلی مربوط به اخلاقیات اجتماعی تشکیل شده است. این میدان و زمینه هم طبیعی مذهبی دارد زیرا همه قواعد اخلاقی نهایتاً متکی به اوامر و مناهی الهی است. اما مفاهیم آن به روابط عرضی میان انسان‌هایی که با یکدیگر در یک جامعه مذهبی (امت) زندگی می‌کنند مربوط می‌شود، و حال آنکه مفاهیم اخلاقی - دینی به ارتباط عمودی میان انسانها و خداوند مربوط است. باید به اهمیت فوق العاده اخلاقیات اجتماعی قرآن که مفاهیم مربوط به زندگی روزمره مردم در اجتماع را شامل می‌شود، اذعان کنیم» (بدره ای، ۱۳۷۸ ص ۵۲۲). قرآن کریم تنها برنامه زندگی است که سعادت و خوشبختی را برای هر فرد تضمین می‌کند، در این اساسنامه که از سوی خداوند حکیم تنظیم شده، نیازهای ریز و درشت او برای رسیدن به کمال سعادت و خوشبختی مطرح شده است. (قطب محمد ۱۳۷۹، ۲۰۰). قرآن کتابی است شامل تمامی حقایق و قوانین هستی و زندگی و طبیعتاً این قوانین با تمامی جزئیاتش به صورت ظاهری در قرآن نیامده است تا کسی بگوید فلان بیماری مشخص، یا صفت و یا موقعیت، کجای قرآن آمده است و بخواهد آیه و یا واژه ای برای او ذکر شود، که اگر چنین بود صفحات این مصحف شریف میبایست به گستردگی تمامی انسان‌ها و زمان‌ها و مکان‌ها می‌بود. از وجوه مهم اعجاز قرآن در همین نکته است که تنها با استفاده از حدود ۱۷۰۰ واژه و حدود شش هزار آیه نظام کلی حقایق هستی و چگونگی نزول آن در گستره عالم را چنان جامع بیان کرده که با استفاده از خود قرآن و کنار هم قرار دادن سوره‌ها، آیات و واژگان آن (البته در یک نظام مشخص و درست) می‌توان راهکارهای زندگی در هر موقعیت و شرایطی را از آن استخراج نمود (نکویی، ۱۳۹۴: ۱۳). علامه طباطبایی بر آن است که پدید آمدن حقیقتی به نام اجتماع فقط یک عامل دارد و آن نیروی درکی است که خداوند حکیم طبیعت انسان‌ها را با آن سرشته است پس زندگی اجتماعی چاره ای بود که فطرت برای برآوردن نیازها، پیش پای انسان نهاد (سیفعلی یی، ۱۳۹۴، ۲۱). قرآن مجید اجتماع را به خوبی می‌شناسد، سازندگی و قدرت آن را می‌داند و از آثار و فواید فراوان زندگی اجتماعی آگاه است؛ از این رو، مردم را به سوی ساختن جامعه‌ای سربلند و ایجاد روح جمعی دعوت می‌کند و در این باره می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در برابر سختی‌ها و مشکلات استقامت کنید و صبور و پایدار باشید و با یکدیگر رابطه برقرار کنید و از خدا بپرهیزید شاید که رستگار شوید.

شهید بهشتی (ره) در کتاب روش برداشت از قرآن می‌نویسد «آیات قرآن با هم ارتباط دارند. گاهی این ارتباط خیلی روشن و واضح است. اما همان‌طور که گفتیم قرآن نوشته‌یی نیست که نویسنده به صورت یک کتاب تألیف کرده باشد بلکه مجموعه‌ای از آیات و سوره‌هایی است که طی مدت بیست و سه سال و به مناسبت‌های مختلف و با توجه به شرایط متنوع نازل شده و

بعداً به صورت یک کتاب یا یک مجموعه درآمده است. آیات و سوره‌ها نیز به ترتیب تاریخ نزول وحی بر پیامبر در پی هم قرار نگرفته‌اند. با تحقیق پیرامون تاریخ نزول آیات به این نتیجه می‌رسیم که در برخی موارد چند آیه در ادامه سوره ای گذاشته شده که سال‌ها قبل نازل شده است. بنابراین اگر گاهی دیده می‌شود که معنی ظاهر و روشن یک آیه با مطلب آیات قبل یا بعد از آن ارتباط کامل ندارد، نباید دچار تردید شویم و درصدد آن برآییم که یک معنی دیگر برای آن آیه دست و پا کنیم که با مطلب آیات قبلی یا بعدی کاملاً مربوط شود. البته گاهی پیوند این خیلی هم صریح و روشن نیست. یک نوع انس و آشنایی با قرآن لازم است که انسان پیوند این آیات را با همدیگر بداند و گاهی بعضی از آیاتی که در پی هم می‌آیند لزوماً با هم ارتباطی ندارند. پس باید تک آیه و مجموعه آیه‌هایی که با هم نازل شده را به درستی شناسایی کرد تا رابطه بین آنها به دقت مشخص شود». (حسینی بهشتی، ۱۳۹۰، ص ۲۲). روش‌های علمی نویی از جمله هستی‌شناسی‌ها و شبکه‌های معنایی کمک شایانی به این ارتباطات می‌کنند و ابزار جدیدی برای بازنمایی دانش محسوب می‌شوند. لذا پژوهشگران قرآنی به کمک این ابزار دروازه جدیدی به روی شناخت بیشتر مفاهیم قرآنی گشوده‌اند.

هستی‌شناسی^۱ نوعی نقشه معنایی بر اساس شکل‌گیری سلسله مراتبی واژگانی تدوین شده می‌باشد و اغلب مفاهیمی را در بر می‌گیرد که برای شناخت انسان از دنیای پیرامون بنیادی و اساسی هستند (حسینی بهشتی، ۱۳۹۳، ص ۲۴). شبکه معنایی گسترش یافته شبکه جهانی اطلاعات است که در آن ساختار دانش موجود به صورت قاعده مند رمزگذاری می‌شود و به شکل نظام‌های هستی‌شناسی مبتنی بر «وب» و بر اساس نقشه‌های معنایی به بازنمایی پدیده‌ها می‌پردازد. شبکه معنایی برای عملکرد دقیق‌تر رایانه به ساختمان نمودن اطلاعات و اعمال الگوها و قواعد یکسان نیاز دارد، الگوها و قواعدی که به یک زبان خاص تعلق نداشته باشند بلکه بر اساس نقشه‌های مفهومی عمل کنند در نتیجه از زبان‌های گوناگون (از جمله فرا - زبان منطقی مفاهیم) برای بازنمایی دانش استفاده می‌نماید (حسینی بهشتی، ۱۳۹۳، ص ۲۴).

پژوهش‌های متعددی در حوزه تحلیل محتوای آیات و شبکه معنایی صورت گرفته است مثل نقش آیات اخلاقی قرآن کریم در تدوین نظام هدایت فردی و اجتماعی تحقیقات علوم قرآن و حدیث می‌نویسد بسیاری از آیات قرآن کریم مشتمل بر مضامینی اخلاقی بوده اگرچه بر اساس مصالح و مفاسد نفس‌الامری وضع شده، لیکن از آنجا که گزاره‌ها و مفاهیمی متعدد و متنوع را در خصوص رفتار انسانی و علائق و خواسته‌های او بیان می‌کند، باعث شده برخی در کتب و تفاسیر اخلاقی خود، برداشت‌های مختلفی از یک آیه ارائه کرده و این آیات را

«منطقه الفراع» دین اسلام معرفی کنند. یا در پژوهشی دیگر که پژوهشگر فرایند بازیابی اطلاعات با بهره از رابطه های معنایی میان مفاهیم می تواند بهبود یابد. وی موتور جستجوی "کره" را که براساس گرافهای مفهومی مطابق با XML و RDF کار می کند پیشنهاد داده است. منبع ارجاعی برای تشکیل شبکه معنایی این پژوهش، حافظه پروژه ۲ سازمانی است. این منبع نه تنها به عنوان یک آنتولوژی حوزه، با ایجاد پیوندهایی به اسناد مرتبط، بلکه به عنوان شبکه معنایی با برقراری پیوند دقیق مفاهیم موجود در متن پروژه و اصول طراحی ساخته شده است. رویه بازیابی اطلاعات براساس رابطه های معنایی میان این مفاهیم قرار دارد و از این رو می تواند، دستیابی به اطلاعات متنی را باعث شود. (بختی، ۲۰۱۰). پژوهش دیگری با عنوان تصویر شبکه معنایی مسائل مربوط به زنان در قرآن کریم در دانشگاه مالزی توسط کو رو هانا و همکاران (۲۰۱۲) انجام شده است که در آن ضمن بیان این که: قرآن مرجع اصلی دانش است و زن یکی از واژه های محبوب است که در قرآن بسیار آمده است. در این پژوهش، ۱۶ اصطلاح مرتبط با زن و سوره ها و آیه های مرتبط با آن، شناسایی شد. شبکه معنا شناختی برای ارایه دادن این موارد استفاده شد که تصویر شبکه معنا شناختی فراهم شده و با یک مرور کلی و روشن از موضوع به آسانی قابل درک و فهم است و در پژوهشی با عنوان تحلیل لایه های معنایی - اخلاقی محبت در قرآن کریم با توجه به سیاق کوشش کردند لایه های معنایی محبت با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس کارکرد انواع سیاق مشخص شود و به این پرسش پاسخ داده شود که حوزه مفهوم محبت در قرآن چیست و شناخت لایه های معنایی چگونه در تبیین مفهوم محبت کمک می کند. این پژوهش با روش تحلیل محتوای آیات قرآن و قرینه های لفظی و حالی موجود در آیه (سیاق و روابط هم نشینی)، لایه های مختلف محبت را تحلیل کرده است و به این نتیجه رسیده اند که مؤمنان زمانی می توانند محبت الهی را در خود افزایش دهند که دریابند غیر از خداوند معبود دیگری وجود ندارد و روح اخلاص در تمامی اعمال آنان حکم فرما شود (عمادی اندانی و پرچم، ۱۳۹۵)

هدف اصلی پژوهش

شناسایی معانی ضمنی و لفظی آیات اخلاق اجتماعی در قرآن کریم به منظور تعیین بسامد کلید واژه های به کار رفته در آیات اخلاق اجتماعی

اهداف فرعی پژوهش

تعیین بسامد کلیدواژه های لفظی و ضمنی آیات اخلاق اجتماعی

1. Corese
2. Project memory
3. Ku Ruhana

استخراج مقوله ها و مضامین اخلاق اجتماعی و شناسایی مهمترین مقوله های مطرح در آیات اخلاق اجتماعی
کشف جهت گیری اصلی هر کدام از مفاهیم اخلاق اجتماعی ثبت شده و ارتباط با گره اصلی.

یافتن ارتباط میان مفاهیم اخلاق اجتماعی جهت یافتن نقاط تمرکز آن‌ها.
تعیین بسامد آیات و سوره های قرآن کریم در موضوع اخلاق اجتماعی.

بیان مساله

اخلاق اجتماعی به عنوان رویکردی که به انواع حقوق انسانی در جامعه اشاره می کند، تعامل بین فرد و جامعه را جهت می دهد (ریو و هالوسیک، ۲۰۰۹ ص ۱). همچنین به یک تعهد دو بعدی، مشارکت آگاهانه فرد در فعل و انفعالات جامعه و احقاق و احترام به حقوق فردی و جمعی اشاره دارد (رایین و همکاران^۱، ۲۰۰۶). در پژوهشی که استادان دانشکده آنتاریو^۲ در سال ۲۰۱۳ انجام دادند معتقدند مسئولیت اجتماعی یک نظریه اخلاقی است که در آن افراد برای انجام وظیفه مدنی خود پاسخگو هستند؛ در چنین شرایطی اخلاق اجتماعی در بین مردم وجود دارد که مولفه های آن در جوامع مختلف متفاوت و در یک هدف حرکت می کند. یکی از مؤلفه های اساسی در تسهیل رشد شناختی، عاطفی و رفتاری فراگیران، اخلاق اجتماعی است. اخلاق اجتماعی از طریق آموزش و تجربه قابل استفاده است و فرایندی است که موجب ثبات در شخصیت و رضایت در زندگی می شود درواقع اخلاق اجتماعی مجموعه رفتارهای آموخته شده و قابل قبولی است که فرد را قادر می سازد تا با دیگران رابطه مؤثر برقرار کند (آلدا، ۲۰۱۳ ص ۳).

از آنجا که ارزش ها و اصول اخلاقی پاسخ به شیوه های واقعی زندگی و نیازهای انسان در جامعه است. این بحث ما را به حوزه اخلاق اجتماعی سوق می دهد. با ترویج ارزش های مسئولیت اجتماعی، همبستگی و بهره وری اجتماعی، اخلاق اجتماعی به عنوان مبنایی برای یک جامعه عقلایی، اخلاقی، مساوات طلبی، انضباطی و دموکراتیک که بر پایه حقوق بشر و کرامت انسانی قرار دارد، پیشنهاد شده است (یولمان^۳، ۲۰۱۵).

یکی از روشهای بازیابی اطلاعات، شبکه معنایی از مفاهیم به کار رفته در یک حوزه علمی است. ویژه در خصوص متونی که معانی ضمنی و لفظی دارند از اهمیت بیشتری برخوردار است. متونی نظیر قرآن کریم که درک مفاهیم نهان و گاه آشکار آنها ساده نیست لذا مفسران و

1. Rubin ,et al 2006

2. Ontario College of Teachers

3. Ulman

مترجمان در طول تاریخ اقدام به تدوین و نگارش تفسیرها و شرح‌های مختلف کرده‌اند و این مساله در واقع صحنه‌ای بر نیاز به استخراج معانی غیرلفظی و پنهان و نیز لفظی و آشکار آن می‌گذارد. که هریک از مترجمان و مفسران سعی کرده‌اند در بهتر شناساندن مفاهیم ارزشمند و پربار آن تلاش کنند. به طور معمول نیز درک آیات قرآن بدون استفاده از این تفاسیر، دشوار می‌نماید. بر این اساس، پژوهش حاضر، به دنبال بازنمایی اطلاعات از طریق برقراری رابطه مفاهیم اخلاق اجتماعی به روش ارائه نقشه مفهومی است.

روش تحلیل داده‌ها

یکی از روش‌های تحقیق مناسب و علمی برای کشف لایه‌های درونی ظواهر آیات قرآن، تحلیل محتوای کیفی کلام باشد. همچنین این روش قابلیت این را نیز دارد که مفاهیم به دست آمده را بسط ساختاری داده و طبقه‌بندی نموده و در قالب جدول، نمودار و مدل ارائه دهد. روش «تحلیل محتوا» یکی از مهمترین روش‌های شناسایی و جمع‌آوری داده‌ها (اطلاعات)، با توجه به موضوع، شرایط و هدف پژوهش می‌باشد. به عبارت دیگر یکی از روش‌های مناسب جهت تبیین دیدگاه‌ها و اندیشه‌ها، استفاده از روش تحلیل محتوا باشد. روش تحلیل محتوا با تجزیه و تحلیل مفاهیم و گزاره‌های استخراج شده از متن، جهت‌گیری و نقش هر کدام را بیان و چارچوب حاکم بر آن‌ها را کشف می‌کند. تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا است و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و امثالهم بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند (باردن، ۱۳۷۵، ص ۲۹). لورنس باردن در کتاب خود با عنوان «تحلیل محتوا» اشاره می‌کند که «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا است و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند» (باردن، ۱۳۷۵، ص ۳۴). تحلیل محتوای کیفی، نیز تکنیکی برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متن از طریق کدگذاری‌های طبقه‌بندی شده به صورت سیستماتیک می‌باشد (هولستی، ۱۳۷۳، ص ۱۴).

در حقیقت تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنی پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیام و مفاهیمی نوشته شده باشد و دارای ماهیتی مشخص باشد. لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها به صورت نظاممند بوده و از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می‌کنند لذا آشنا شدن با روش تحلیل محتوا نیز ضروری می‌باشد.

لاسلو، نیز عمده‌ترین کاربرد تحلیل محتوا را مطالعه ارتباطات به منظور پاسخ دادن به این

سوال قدیمی تحقیق در ارتباطات می‌داند که «چه کسی؟ چه چیزی را؟ به چه کسی؟ چرا؟ چگونه؟ و با چه تاثیری؟ می‌گوید» (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۱، ص ۲۲۲).

منظور از تحلیل‌های کمی، بررسی فراوانی مضامین و موضوعات اصلی و فرعی مطرح شده در متن می‌باشد که محقق را با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به کار رفته در آن بیشتر آشنا می‌سازد. تحلیل‌های کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کنند و در اصل نشان می‌دهند که محقق بر اساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی پرداخته است (کرپیندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۶).

منظور از «محتوا» در این روش علمی، متون سازمان یافته و اندوخته شده مربوط به یک موضوع واحد است که گروهی از حقایق، مفاهیم، تعمیم‌ها، اصول و نظریه‌های مشابه را شامل می‌شود. (چوبینه، ۱۳۸۰، ص ۶۷).

«محتوا» در این پژوهش، معنای آیات قرآن کریم است که قطعیت آن اثبات شده و در حال حاضر محور مطالعه پژوهشگر می‌باشد.

«مقوله»؛ عنوانی کلیدی و کلی است که بیانگر مقصود اصلی هر آیه می‌باشد. این موضوع کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهد و با نگاهی اجمالی به فهرست آن‌ها و بررسی میزان فراوانی هر کدام می‌توان به سهولت تشخیص داد که متن مورد مطالعه در چه حوزه‌ای بوده و در رابطه با چه مواردی سخن گفته است.

«زیر مقوله»؛ عنوانی کلی است که هر کدام از موضوعات مطروحه در متن را شامل می‌شود. به عبارت دیگر به جهت سهولت بررسی هر متن، موضوع‌های استخراج شده در مرحله اول، در قالب عناوینی جزئی‌تر درج می‌شوند که به آن عناوین، موضوع‌های فرعی گویند. این موضوع‌های که توسط تحلیل‌گر استخراج شده‌اند، لایه‌های درونی متن را آشکار می‌سازند. به منظور انجام این پژوهش، بر اساس فن تحلیل محتوای مضمونی و بر مبنای واحد آیات و به صورت کمی و کیفی، جداول تحلیل محتوا تشکیل شده و سپس مقوله‌ها و زیر مقوله‌های هر آیه با اشاره به آیه و سوره استخراج شد.

به طور کلی فرایند روش انجام این تحقیق به شرح ذیل می‌باشد:

۱. استخراج آیات اخلاق اجتماعی و ورود آن به فایل اکسل.
۲. استخراج معانی آیات اخلاق اجتماعی بر اساس ترجمه استاد محمد مهدی فولادوند و ترجمه تفسیر المیزا در ستون‌های جداگانه مقابل آیات.
۳. تفکیک معانی آیات تا هشت کلیدواژه و ثبت آن در مقابل معانی آیات.
۴. کدگذاری آیات در مقوله‌ها و زیر مقوله‌های مربوط.
۵. استخراج مقوله‌ها و مضامین اخلاقی بیان شده در تفاسیر و ثبت در جدول تحلیل

محتوا.

۶. کشف جهت گیری اصلی هر کدام از زیرمقوله ها ثبت شده و ارتباط با گره اصلی (اخلاق اجتماعی)

۷. تعیین بسامد کلیدواژه های ضمنی و لفظی آیات و ثبت آن در مقابل زیر مقوله های مرتبط.

۸. استخراج کلیدواژه های مشترک لفظی و ضمنی معانی آیات.

همانطور که در مقدمه پژوهش حاضر اشاره شد نقشه مفهومی از مقوله بندی آیات اخلاق اجتماعی در قرآن بر اساس اطلاعات سازماندهی شده مندرج در جدول های زیر به دست آمد جامعیت نظام اخلاق اجتماعی در قرآن کریم با توجه به زیر مقوله های حاصل از این طبقه بندی برای قرآن پژوهان حاصل آمد در ادامه پژوهش به شرح جداول بر اساس مقوله بندی صورت گرفته با ذکر اشارات قرآنی اشاره می شود.

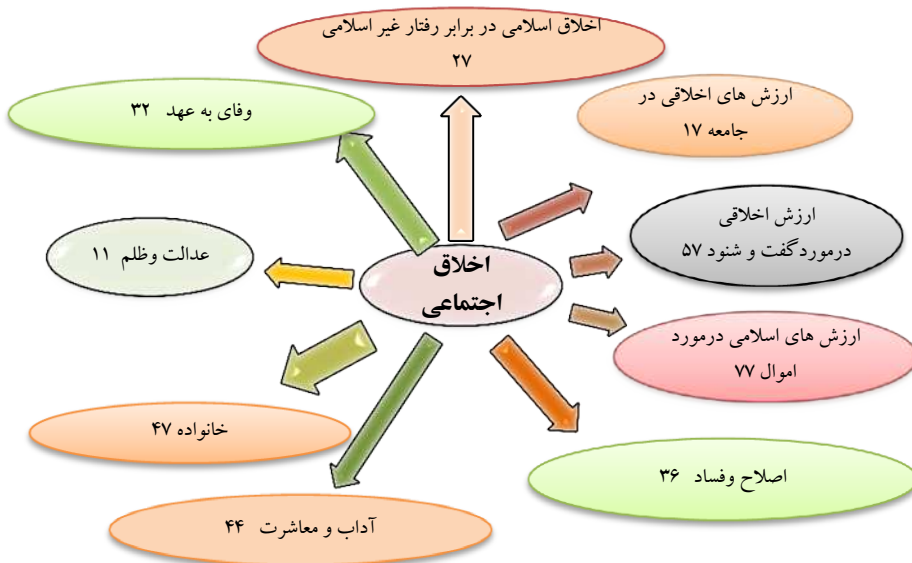
جدول شماره ۱ مقوله بندی مفاهیم اخلاق اجتماعی در قرآن کریم با فراوانی آیات و واحدهای لفظی و ضمنی

مفهوم	مقوله ها	تعداد	زیر مقوله ها	تعداد آیات	واحد های لفظی	واحد های ضمنی
اخلاق اجتماعی	اخلاق اسلامی دربار رفتار غیر اخلاقی	۲۷	استهزا	۲	۶	۹
			انما از و احقاق حق	۶	۲۹	۳۳
			امر به معروف و نهی از منکر	۲	۴۵	۵۵
			تقوا	۳	۵	۸
			دقت در امر به معروف	۷	۳۹	۴۶
			شهادت و حق الناس	۲	۱۴	۱۷
			لغزش در قضاوت	۵	۳۸	۳۸
اخلاق اجتماعی	ارزش های اخلاقی در جامعه	۱۷	اصل رعایت اولویت	۱	۴	۵
			اصل عدل	۴	۲۰	۲۴
			جامعه گرایی	۸	۴۵	۵۰
			جهاد کردن	۱	۵	۹
			اصلاح	۱	۴	۵
			امنیت	۱	۴	۸
			عبادت	۱	۶	۹

مفهوم	مقوله ها	تعداد	زیر مقوله ها	تعداد آیات	واحد های لفظی	واحد های ضمنی	واحد های ادبی
اخلاق اجتماعی	ارزش های اخلاقی در مورد گفت و شنود	۵۷	دروغگویی و افترا به خداوند	۹	۴۷	۵۲	
			امر به معروف و نهی از منکر	۶	۳۵	۴۱	
			برقراری صلح	۱	۷	۸	
			جدال و تعصب بیجا	۵	۲۰	۲۰	
			سخن گفتن	۱۰	۵۰	۷۰	
			سخنان بیهوده	۱۱	۶۰	۶۸	
			کتمان حق	۸	۴۵	۵۳	
			گمراه ساختن	۱	۴	۵	
			گوش دادن به لهو و لعب	۳	۴	۴	
			میانه روی در اعتماد کردن	۶	۲۹	۳۲	
اخلاق اجتماعی	ارزش های اسلامی در مورد اموال	۷۷	احسان و زکات	۴	۲۵	۲۹	
			تجاوز به اموال دیگران	۱	۵	۶	
			نهی جلوگیری از خیر	۴	۲۵	۲۹	
			حفظ مال یتیم	۷	۴۵	۴۹	
			خوردن مال یتیم	۴	۴۰	۴۲	
			ربا	۶	۳۰	۳۶	
			زکات	۱	۷	۷	
			صدقه	۹	۶۵	۷۲	
			کم فروشی	۲	۱۴	۱۵	
			اطعام فقرا	۹	۳۹	۳۹	
			معاملات غیر عقلایی	۲	۱۲	۱۴	
			اموال	۳	۱۹	۲۱	
			انفاق	۱۸	۸۰	۹۵	
			رزق	۲	۶	۱۱	
			غنایم جنگی	۲	۱۳	۱۶	
			نکوهش ثروت اندوزی	۳	۱۰	۱۸	

مفهوم	مقوله ها	تعداد	زیر مقوله ها	تعداد آیات	واحد های لفظی	واحد های معنایی	واحد های کلی
اخلاق اجتماعی	اصلاح و افساد	۳۶	اصلاح	۱۶	۹۰	۹۲	
			جامعه صالح	۳	۱۹	۲۴	
			فساد	۱۷	۸۰	۱۱۱	
اخلاق اجتماعی	آداب معاشرت	۴۴	اجازه خواستن	۳	۱۵	۲۲	
			پند و اندرز	۱	۴	۶	
			ترش رویی و بی اعتنائی	۱	۲	۳	
			حرمت سن	۱	۴	۶	
			جا دادن به تازه وارد	۳	۱۰	۱۶	
			سلام	۲۵	۱۲۰	۱۳۵	
			شیوه سخن با پیامبر	۲	۱۵	۱۷	
			غذاخوردن در خانه دیگران	۱	۵	۷	
			نجوا	۷	۴۰	۴۸	
			روابط اجتماعی	۱	۴	۸	
			عواطف اجتماعی	۶	۴۰	۴۳	
اخلاق اجتماعی	حقوق اعضای جامعه	۷۰	مصادیق ممنوع ولایت	۸	۳۰	۴۴	
			مفهوم ولایت	۷	۴۰	۵۰	
			همبستگی اجتماعی	۶	۴۰	۴۷	
			اموال	۲	۱۲	۱۴	
			انگیزه ای قتل	۲	۱۲	۱۵	
			بدگمانی	۲	۱۰	۱۴	
			ترش رویی و بی اعتنائی	۳	۱۵	۲۲	
			تهمت	۶	۲۵	۳۲	
			حسد	۳	۲۰	۲۳	
			حق حیات و حفظ نفوذ	۱۷	۹۰	۱۰۷	
			مسخره کردن	۱	۲	۴	

مفهوم	مقوله ها	تعداد	زیر مقوله ها	تعداد آیات	واحد های لفظی	واحد های ضمنی	واحد های
			معیشت	۱	۵	۸	
			نکوهش تمسخر انبیا	۱۲	۵۵	۶۲	
اخلاق اجتماعی	خانواده	۴۷	احکام حقوقی ازدواج	۶	۳۴	۴۱	
			اخلاق زن در خانواده	۸	۴۵	۴۶	
			اصل رعایت اولویت	۱	۷	۹	
			اولویت مادر	۲	۱۵	۱۸	
			تامین نیازهای عاطفی	۲	۱۳	۱۷	
			تعدد زوجات	۲	۷	۹	
			توصیه نیکی به پدر و مادر	۷	۴۰	۴۷	
			حکمیت	۱	۵	۸	
			رابطه فرزندان با پدر ومادر	۵	۳۰	۳۷	
			سرپرستی مرد در خانواده	۱	۵	۸	
			صلح و سازش	۱	۵	۸	
			طلاق	۷	۴۴	۵۳	
			قانون	۱	۶	۸	
			مشاوره	۳	۲۱	۲۴	
اخلاق اجتماعی	عدالت و ظلم	۱۱	عدالت	۹	۵۹	۶۷	
			قسط	۱	۴	۸	
			گمراه ساختن	۱	۴	۷	
اخلاق اجتماعی	وفای به عهد	۳۲	تعهدات انسانی	۷	۳۶	۳۸	
			عهد دو طرفه	۷	۳۶	۴۵	
			عهد یکطرفه	۷	۴۰	۴۷	
			نقض عهد	۱۰	۸۱	۹۸	
			وفاداری	۱	۶	۸	
جمع				۴۲۷	۲۳۴۷	۲۷۹۹	۹

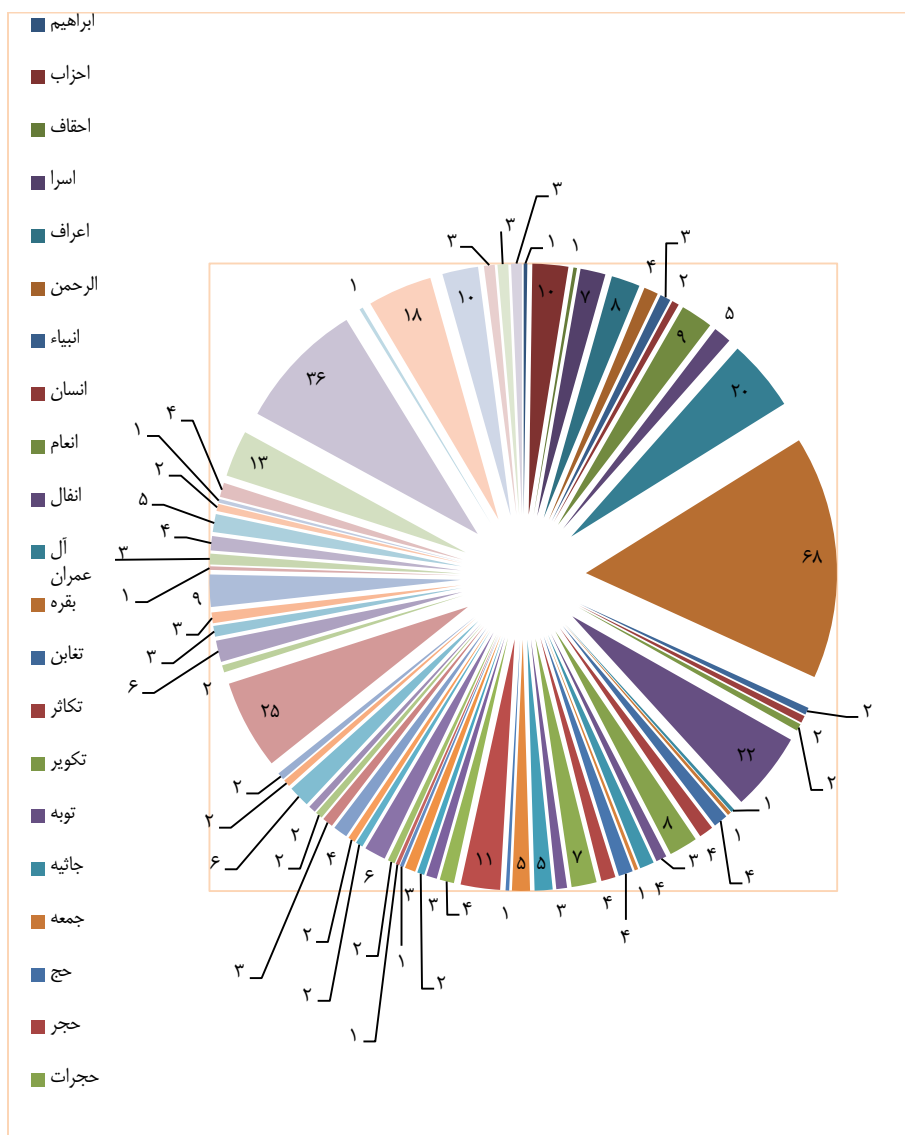
تصویر مقوله بندی اخلاق اجتماعی با بسامد آیات قرآن کریم

همانطور که در مقدمه پژوهش حاضر اشاره شد بخش قابل توجهی از آیات قرآن را آیات اخلاقی تشکیل می دهد و از بین آیات اخلاقی بخشی (۴۲۷ آیه) مربوط به آیات اخلاق اجتماعی می باشد با ملاحظه مقوله بندی آیات در جدول مفاهیم اخلاق اجتماعی و نمودار شماره یک نشان می دهد که توجه به مسایل اخلاق اجتماعی برای زندگی و حیات بشر در نظام توحیدی بسیار مهم است به طوری که به جزئی ترین تعاملات اجتماعی در این کتاب مقدس توجه شده است. مثلا در قرآن کریم به موضوع آداب معاشرت با تاکید بر سلام و تحیت اشاره شده است. از مجموع ۴۲۷ آیه اخلاق اجتماعی در مجموع ده مقوله و ۸۹ زیر مقوله طبقه بندی شده است که بیشترین مقوله ها به ارزش‌های اسلامی در مورد اموال با ۱۸٪، ارزش‌های اخلاقی در مورد گفت و شنود ۱۳٪، حقوق اعضای جامعه ۱۱٪، خانواده ۱۰٪، آداب معاشرت، وفای به عهد ۷٪ و عدالت و ظلم ۶٪ اختصاص یافته است. در بخش زیر مقوله ها بیشترین آیات با ۵/۸۷ درصد به زیر مقوله سلام و ۴/۲۳ درصد از آیات به زیر مقوله انفاق و ۳/۹۹ درصد به حق حیات و نفوذ و کمترین آیات با ۰/۲۳ درصد به زیر مقوله های اصل رعایت اولویت، جهاد کردن، امنیت، گمراه ساختن، تجاوز به اموال دیگران، پند و اندرز، ترش رویی و بی‌اعتنایی، حرمت سن، غذاخوردن، روابط اجتماعی، معیشت، اولویت مادر و وفاداری اختصاص دارد لازم به ذکر است که این آمار مربوط به آیات اخلاق اجتماعی در قرآن می باشد.

جدول شماره ۲: فراوانی و درصد آیات و سوره های قرآن در موضوع اخلاق اجتماعی

سوره	تعداد آیات	درصد آیات	سوره	تعداد آیات	درصد آیات	سوره	تعداد آیات	درصد آیات
۱	ابراهیم	۱	۰.۲۳	۴۳	قصص	۴	۰.۹۲	
۲	احزاب	۱۰	۲.۳۰	۴۴	قلم	۳	۰.۶۹	
۳	احقاف	۱	۰.۲۳	۴۵	کافرون	۲	۰.۴۶	
۴	اسرا	۷	۱.۶۱	۴۶	کهف	۲	۰.۴۶	
۵	اعراف	۸	۱.۸۴	۴۷	لقمان	۶	۱.۳۸	
۶	الرحمن	۴	۰.۹۲	۴۸	لیل	۲	۰.۴۶	
۷	انبیاء	۳	۰.۶۹	۴۹	ماعون	۲	۰.۴۶	
۸	انسان	۲	۰.۴۶	۵۰	مائده	۲۵	۵.۷۶	
۹	انعام	۹	۲.۰۷	۵۱	متفقین	۲	۰.۴۶	
۱۰	انفال	۵	۱.۱۵	۵۲	مجادله	۶	۱.۳۸	
۱۱	آل عمران	۲۰	۴.۶۱	۵۳	محمد	۳	۰.۶۹	
۱۲	بقره	۶۸	۱۵.۶۷	۵۴	مدثر	۳	۰.۶۹	
۱۳	تغابن	۲	۰.۴۶	۵۵	مریم	۹	۲.۰۷	
۱۴	تکاطر	۲	۰.۴۶	۵۶	مزمّل	۱	۰.۲۳	
۱۵	تکویر	۲	۰.۴۶	۵۷	مطفّقین	۳	۰.۶۹	
۱۶	توبه	۲۲	۵.۰۷	۵۸	معارج	۴	۰.۹۲	
۱۷	جاثیه	۱	۰.۲۳	۵۹	ممتحنه	۵	۱.۱۵	
۱۸	جمعه	۱	۰.۲۳	۶۰	منافقون	۲	۰.۴۶	
۱۹	حج	۴	۰.۹۲	۶۱	مومن	۱	۰.۲۳	
۲۰	حجر	۴	۰.۹۲	۶۲	مومنون	۴	۰.۹۲	
۲۱	حجرات	۸	۱.۸۴	۶۳	نحل	۱۳	۳.۰۰	
۲۲	حدید	۳	۰.۶۹	۶۴	نساء	۳۶	۸.۲۹	
۲۳	حشر	۴	۰.۹۲	۶۵	نمل	۱	۰.۲۳	
۲۴	دھر	۱	۰.۲۳	۶۶	نور	۱۸	۴.۱۵	
۲۵	رعد	۴	۰.۹۲	۶۷	هود	۱۰	۲.۳۰	
۲۶	روم	۴	۰.۹۲	۶۸	یس	۳	۰.۶۹	

سوره	تعداد آیات	درصد آیات	سوره	تعداد آیات	درصد آیات	سوره	تعداد آیات	درصد آیات
زخرف	۷	۱٫۶۱	یوسف	۳	۰٫۶۹	زمر	۳	۰٫۶۹
شعرا	۵	۱٫۱۵	یونس	۳	۰٫۶۹	شوری	۵	۱٫۱۵
ص	۱	۰٫۲۳	جمع	۴۲۷	۱۰۰	صافات	۱۱	۲٫۵۳
طلاقی	۴	۰٫۹۲				طه	۳	۰٫۶۹
عبس	۲	۰٫۴۶				عنکبوت	۳	۰٫۶۹
غافر	۱	۰٫۲۳				فجر	۲	۰٫۴۶
فتح	۱	۰٫۲۳				فرقان	۶	۱٫۳۸
فصلت	۲	۰٫۴۶				ق	۲	۰٫۴۶

نتایج حاصل از جدول و نمودار بالا نشان داد که تعداد ۷۰ سوره قرآن در برگزیده آیات اخلاق اجتماعی که بیشترین آیات به ترتیب مربوط به سوره بقره با ۶۸ آیه معادل (۱۵.۹۳)، سوره نساء با ۳۶ آیه معادل (۸.۴۳)، سوره مائده با ۲۵ آیه معادل (۵.۸۵)، سوره توبه با ۲۲ آیه معادل (۵.۱۵)، سوره آل عمران با ۲۰ آیه معادل (۴.۶۸)، سوره نور با ۱۸ آیه معادل (۴.۲۲)، سوره نحل با ۱۳ آیه معادل (۳.۰۴) و سوره صافات با ۱۱ آیه معادل (۲.۵۸) است. پژوهش حاضر ضمن بررسی بسامد آیات و سوره های قرآن کریم در مفهوم اخلاق اجتماعی، مدل معنایی به تفکیک تعداد آیات در هر مقوله ترسیم شده است.

نتیجه‌گیری

اخلاق اجتماعی در اسلام، اخلاقی است واقعی که این دین با رعایت میانگین توان عموم مردم، و پذیرش ضعف بشری و به رسمیت شناختن انگیزه‌ها و نیازهای مادی و روانی انسان آن را ارائه کرده است. غایت در نظام اخلاقی اسلام قرب الی الله است، تعالیم کلی دین اسلام و احکام اخلاقی آن، باگرایشهای فطری انسان هماهنگ و همنواست. نظام اخلاقی اسلامی، متکی بر وحی است و این ویژگی باعث می‌شود راهنمایی‌های اخلاقی آن مصون از خطا باشد و احکام اخلاقی آن در حقیقت راه‌های تحقق کمال انسان را تبیین می‌کند. دین اسلام مجموعه‌ای از عقاید و دستورات عملی است که نزول آن در قالب تعالیم وحی از سوی آفریدگار جهان می‌باشد، و اخلاق اجتماعی در قرآن به عنوان مجموعه آموزه‌هایی که راه و رسم زندگی کردن به نحو شایسته و بایسته را ترسیم کرده، باید‌ها و نبایدهای ارزشی حاکم بر رفتار آدمی را تبیین می‌کند، و در نتیجه بخوبی به رابطه تنگاتنگ دین اسلام و اخلاق پی خواهیم برد و اخلاق را پاره‌ای ناگسستگی از دین به شمار خواهیم آورد.

این پژوهش سرآغاز مسیری جدید در نظام سازی از معارف قرآنی است و بیش از پیش کارآمدی و نقش دین در امور مختلف را تبیین نمایند. اسلام با تدوین نظامی پویا در مورد اخلاق، در پی پایه‌ریزی جامعه‌ای پارسا و با تقوا است که حرکات و سکنات آن برای رسیدن به اوج ارزشهای اخلاقی و مثال‌گرایی است. جامعه‌ای که بشریت می‌تواند با دیدن آن پروردگار و خالق خود را بشناسد.

تجزیه و تحلیل گزاره‌های اخلاق اجتماعی استخراج شده از آیات قرآن کریم به روش تحلیل محتوا، این مطلب را می‌رساند که این مفاهیم، انسجامی بسیار دقیق و عمیق با یکدیگر داشته و بر مبنای وحدت موضوعی، به دنبال بیان مدل جامع هدایتی برای افراد و جوامع بشری می‌باشند. آیات اخلاق اجتماعی نشان می‌دهد دستورات و برنامه‌های خداوند متعال به منظور تربیت و هدایت افراد و جوامع انسانی در این کتاب شریف بیان شده است. گزاره‌های اخلاق اجتماعی آیات قرآن کریم دارای جایگاه خاصی در چارچوب هدایتی افراد و جوامع بشری بوده و به صورت یک مدل لایه‌ای و حلقه‌ای یکدیگر را تکمیل و تأیید می‌کنند و قطعاً با لایه‌های اخلاق فردی و الهی ارتباط تنگاتنگ دارند که در پژوهشی دیگر می‌توان به این ارتباط پرداخت بر همین اساس پژوهش حاضر مصادیق اخلاق اجتماعی را در زیر مقوله‌های متعدد تحت مقوله‌های مرتبط با در نظر گرفتن یک مفهوم هسته‌ای (اخلاق اجتماعی) بررسی کرده است، ضمن بیان تعداد آیات اختصاص یافته در هر حوزه، بسامد موضوعات بکار رفته در هر مقوله را شناسایی و ارائه کرده است. این طبقه‌بندی برای دستیابی بهتر به مضامین عالی قرآنی برای پژوهشگران این حوزه است.

فهرست منابع

- ۱- ایزوتسو، توشیهیکو. ۱۳۷۸. مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن مجید. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران. نشر فرزاد روز.
- ۲- ابن منظور، محمد بن مکرم ۱۳۷۵-۱۳۷۴ ق. لسان العرب، جلد چهارم، بیروت، انتشارات دارالفکر.
- ۳- پرچم اعظم، فنایی پروین ۱۳۸۸. شبکه معنایی اخلاق سیئه در قرآن شبکه معنایی اخلاق سیئه در قرآن، تحقیقات علوم قرآن و حدیث: ۱۳۸۸، دوره ۶، شماره ۲ (پیاپی ۱۲)
- ۴- جانیپور، محمد، لطفی، سید مهدی ۱۳۹۴. نقش آیات اخلاقی قرآن کریم در تدوین نظام هدایت فردی و اجتماعی، پایان نامه دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق (ع) فصلنامه تحقیقات علوم قرآنی، دوره ۱۲، شماره ۲.
- ۵- جوادی آملی، عبدالله ۱۳۸۵. مبادی اخلاق در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء.
- ۶- حسینی بهشتی، ملوک السادات ۱۳۹۳. ساختار، اصطلاح‌شناسی و مهندسی دانش، ملوک السادات حسینی بهشتی. تهران: پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران: چاپار.
- ۷- حسینی بهشتی، سید محمد ۱۳۹۰. روش برداشت از قرآن. تهران: انتشارات روزبه.
- ۸- حسینی، موالی. ۱۳۹۶. در محضر خورشید: زندگینامه و دستورالعمل‌های عرفانی استاد الاساتید عرفان آیت‌الله ملاحسینقلی همدانی، مشهد، انتشارات پریراد.
- ۹- دهخدا، علی اکبر ۱۳۷۳. لغت‌نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد ۱۴۱۲ ق. المفردات فی غریب القرآن، تصحیح صفوان عدنان داودی، بیروت، دار العلم.
- ۱۱- سیفعلی یی، فاطمه. ۱۳۹۴. اخلاق اجتماعی کاربردی. قم، مؤسسه بوستان کتاب.
- ۱۲- مصباح یزدی، محمد تقی. ۱۳۸۰. اخلاق در قرآن، قم، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ۱۳- طباطبائی، سید محمد حسین ۱۳۹۷ ق. المیزان فی تفسیر القرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم.
- ۱۴- طباطبائی، سید محمد حسین ۱۳۸۵. ترجمه تفسیر المیزان، تالیف سید محمد حسین طباطبائی ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، تهران، انتشارات دارالعلم.
- ۱۵- عمادی اندانی سمیه و پرچم؛ اعظم. ۱۳۹۵. تحلیل لایه‌های معنایی - اخلاقی محبت در قرآن کریم با توجه به سیاق، فصلنامه پژوهش‌های زبان شناختی دوره ۵، شماره ۲.
- ۱۶- قطب محمد، لقمان محمد پور ۱۳۷۹. مفاهیم بنیادی اسلام، تهران، نشر احسان.
- ۱۷- مجلسی، محمد باقر ۱۴۰۳ ق. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)، به کوشش محمد باقر بهبودی، قم، انتشارات حوزه علمیه.
- ۱۸- مکارم شیرازی، ناصر ۱۳۷۷. اخلاق در قرآن، ج ۱. قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).

- ۱۹- مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴. تفسیر نمونه، قم، انتشارات دارالعلم.
- ۲۰- نراقی، محمد مهدی. ۱۳۶۶. جامع السعادات، ترجمه سید جلال الدین مجتبوی، تهران، انتشارات حکمت.
- ۲۱- وارنوک، جفری جیمز. ۱۳۶۸. فلسفه اخلاق در عصر حاضر، ترجمه و تعلیق؛ صادق لاریجانی، تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب.
- ۲۲- هولمز، رابرت. ۱۳۸۵. مبانی فلسفه اخلاق، ترجمه مسعود علیا، تهران، انتشارات ققنوس.
- 23- Aldea, F.R. .2013.Emotion recognition and social functioning in children with and without attention deficit hyperactivity disorder.Unpublished Doctoral Dissertation. University of Kentucky
- 24- Ontario College of Teachers: The ethical standards for the teaching profession. <http://www.oceo.ac> (accessed in 2011).
- 25- Reeve J and Halusic M..2009.How k 12 teachers can put self - determination theory principles into practice. Theory and Research in Education , (7): 145 - 154.
- 26- Rubin, K. H.; Bukowski, W. and Parker, J. .2006. *Peer interactions, relationships, and groups*. In N. Eisenberg, (Ed.), Handbook of child psychology .6th ed., Social, emotional, and personality development. New York: Wiley.
- 27- Ulman Y.I. (2015) Social Ethics. In: ten Have H. (eds) Encyclopedia of Global Bioethics. Springer, Cham